

Török László (1941) akadémikus, az MTA Régészeti Intézetének kutató-professzora. Kutatási területe az ókori Középső Nílus-völgy (Napata-Meroé) története és régészete, valamint Egyiptom késő antik művészete.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Alexandria Egyiptomban (2010/1).

Az igazságos állam: két ókori eset

Török László

*Gondoskodik az emberiségért, ők isten jószága.
Az eget és a földet az ő kedvükért alkotta meg,
S elűzte az ősvíz szörnyetegét.
Megalkotta a levegőt azért, hogy orruk élhessen,
Képmásai ők, akik testéből származnak.
(Intelmek Merikare számára P 131 skk.,
Kákósy László fordítása)*

Egy idézettel kezdem a brit egyiptológus, Barry Kemp *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization* című művéből:¹

„Bekapcsolom televíziókészülékemet, és a híradó [...] felajzott tömegek képét hozza előlem, amint régies stílusban épült paloták erkélyein megjelenő vezéreiket ünneplik [...] [Mintha] bronzkori uralkodók életének új előadásai[t látnánk.] [...] Mi szükség van ma ilyen dolgokra? [...] Technológiánk az atomkorba rohan, de [...] a gondolkodó ember még mindig azon fáradozik, hogy kimeneküljön a bronzkorból. A korai bürokratikus államok nem voltak képesek lerakni egy ésszerű, harmonikus társadalom felé tartó fejlődés alapjait. Kudarcuk sajátos örökséget hagyott hátra. A korai társadalmak, ha meg akarták őrizni egységüket és stabilitásukat, racionális kormányzati filozófiai alapvetés hiányában isteni vezetőre szorultak, akinek helyzetét teológiai koordináták határozták meg, és akinek személyét az isteneknek kijáró tisztelettel és szertartásokkal övezték [...] A fáraók napjai óta az emberiség nagy utat tett meg, és jóllehet az útközben hátrahagyott politikai gondolatrendszerek és kormányzási formák csak részben épültek vallási alapokra, [...] a társadalmi közegek [pedig] megváltoztak, az isteni vezető uralmának formái és külsőségei még mindig figyelemre méltó képességet mutatnak a továbbélésre, alkalmazkodásra és népszerűségük fenntartására. Bármily vonzó is az ésszerűség, valójában még mindig atavizmusok uralkodnak.”

A 21. század eleji olvasó hajlamos egyetérteni az ésszerű, harmonikus társadalom létrejöttének eshetőségeit illető szkeptikus történelmi általánosítással, hiszen olyan világban él, melynek számos pontján tesznek ésszerűtlen kísérleteket arra, hogy a társadalmi harmónia létrehozásának érdekében a képviselői demokráciát „karizmatikus” vezetők apparátusává silányítsák. Az egyetértést csak megkönnyíti az „ésszerű, harmonikus társadalom felé tartó fejlődés” kudarcának determinisztikus visszavetítése az ókor nagy államaira. Előadásom természetesen nem a társadalmi diszharmonia feloldásának modern tévútjairól fog szólni. Amennyire ez húsz percen belül lehetséges, a fáraónikus egyiptomi államot illető ítélet barátságosan felhangját szeretném tompítani. Az államhatalom intézményeinek² és működésük módjának taglalásába itt nem mehetünk bele, ezúttal csak az államhatalom történetének³ rövid vázlatáról lehet szó. Előadásom hosszabb első felében az egyiptomi fáraónikus állam; rövid második felében déli szomszédja, a núbiai állam természetéről fogok beszélni. Az utóbbi királyai kb. Kr. e. 755 és 656 között Egyiptom fölött is uralkodtak. Ez az egyiptomi történelem 25. dinasztiája, ennek idején érte el a fáraónikus állam legnagyobb földrajzi kiterjedését.⁴

A fáraónikus állam története három évezredet ölel fel az emberiség ötezer évnyi írott történelméből. Minek tudható be ez a páratlanul hosszú élettartam? A modern egyiptológia Champollion óta egymást követő nemzedékeinek válaszaiban koruk ideológiája és elfogultságai tükröződtek, amikor az abszolutisztikus monarchia ókori változatát, azután a 19. század végi – 20. század eleji gyarmatbirodalmak imperializ-

musának elődjét, majd a 20. század közepén a „keleti despotizmus”⁵ modelljét, vagyis a modern totalitárius állam ókori változatát rekonstruálták.⁶ A második világháború tapasztalatai, a továbbélő és az újonnan létrejövő diktatúrák látványa erősen közrejátszott abban, hogy a 20. század második felének egyiptológusai végül felvetették a kérdést, vajon tudták-e már a fáraók is azt, amit Talleyrand így fogalmazott meg: „szuronyok hegyén ülve nem lehet sokáig uralkodni”.⁷ A „keleti despotizmus” modellje, a kényszermunkásokkal piramisokat és templomokat építtető kényúr naiv evolucionista képe, a király tudatosan manipulatív propaganda általi megistenülésének⁸ értetlenül gyakorlatias feltételezése árnyaltabb rekonstrukcióknak adott helyet. Az utóbbi évtizedek egyiptológiája olyan három évezredes kontinuumot ábrázol, melynek folyamán a decentralizáció és fragmentáció korántsem epizódyszerű kríziskorszakait (az ún. „átmeneti korokat”) mindig az egységes politikai szerkezet újraalkotása és az állammitosz korrekciója követte, és az Egyiptom és az általa meghódított régiók lakossága között újra meg újra egyensúlyi állapot jött létre. Napjaink egyiptológusa nem idealizmusból vagy a tárgy iránti apologetikus elfogultságból választja Jan Assmann politikai teológiáját,⁹ amely szerint Egyiptomban a hatalomgyakorlás, igazságosság, szolidaritás, bűn és törvény princípiumai politikai elképzelésekből váltak vallási-teológiai elképzelésekké – és nem pedig fordítva, mint Carl Schmittnél,¹⁰ aki szerint a politikum a teológiából születik meg.

Az egységes egyiptomi állam létrejöttében az ingadozó hozamú és egyenetlen földrajzi megoszlású élelmiszer-termelés, következésképpen egy élelmiszer-tartalék képzésének szükségessége játszotta a főszerepet, nem pedig, mint korábban hittük,¹¹ az öntözéses mezőgazdaság vélt állami szintű ellenőrzése.¹² Nem lehet semmilyen kétségünk, hogy az egyiptomi Nílus-völgyben a Kr. e. 4. évezredben létezett predinasztikus államok egyesítéséhez véres erőszak (is) kellett. A kanonizált történeti emlékezet az egyesülés előtti kis államokat Alsó- és Felső-Egyiptom dualizmusára redukálta, és az egyesülés szimbólumává a *szema-tau*-t,¹³ a „két ország egyesítésének”¹⁴ képét tette, amelyben Hórusz és Széth Alsó- és Felső-Egyiptom címernövényeit kötözi az emberi légső s a két tüdőszárny anatómiai egységéhez. A *szema-tau* a civilizációknak a civilizálatlanság, a jognak az erőszak, a rendnek a rendtelenség fölötti győzelmét ábrázolja, mely csakis az országegyesítés által érhető el, és amelyet a napisten által teremtett földi világ fölé helyezett király az egyesítés szakadatlan megismétlésével tart hat fenn.

Az Óbirodalom idején kiformalódó állammitosz szerint a kozmoszt a semmiből megteremtő isten Egyiptomot minden más nép számára mintául alkotta, és az isteni eredetű egyiptomi királyság¹⁵ a lehető legtokéletesebb kormányzási forma. Egyiptom trónján kezdetben istenek ültek, egészen addig, ameddig Hórusz isten át nem adta az uralmat földi királyoknak,¹⁶ akik azonban egyszersmind isteni vonásokkal is rendelkeznek: Ré napisten fia;¹⁷ életükben Hórusz, a túlvilági létben Ozirisz inkarnációi.¹⁸ A kozmosz és benne az ország azonban sérülékeny a káosz erőivel szemben, mint ahogyan az eredetileg egyenlőnek teremtett emberek¹⁹ is gyarlóságukban egyenlőtlenséget hoznak létre, és bűneikkel veszélyeztetik a *maat*-ot,²⁰ az isteni rendet, mely a kozmoszban és a társadalomban zajló folyamatok helyes menetét irányítja. Az élők földjén egyedül a király

képes arra, hogy érvényesítse a *maat*-ot, biztosítsa a kapcsolatot az emberek és az istenek között, fenntartsa az utóbbiakat, és biztosítsa jóindulatukat az előbbiekről; őrizze a társadalom rendjét, és tegye lehetővé a túlvilági életet minden alattvalója számára.²¹ A király feladata az államban azonos természetű az istenek által az égben és az alvilágban mozgásban tartott folyamatokkal. Az államban a *maat* „kapcsolatteremtő igazságosság”-ként²² működik: az embereket közösséggé teszi, cselekvésüknek értelmet ad, a jót jutalmazza, a rosszat bünteti. Nem beszélhetek itt a kormányzásról, az újraelosztásról vagy az igazságszolgáltatásról: az állami gondoskodás jellegzetes példaként megemlítem azonban, hogy az emberek egyenlőtlenségének kiküszöbölésére való törekvés nyilvánul meg az állam által építtetett, tervezett városok azonos lakóegységeiben.²³ De ide tartozik a társadalmi mobilitás támogatása is. A Merikare fáraó számára írt királytükör így inti az uralkodót:

Ne részesítsd előnyben a jól születettet a közrendűvel szemben, az embert képességei alapján válaszd ki.

A szociális normák átfogó kanonizálása mögött ott áll a felismerés, amelyről ugyanebben a királytükörben olvasunk: „minden cselekvés egymásba ékelődik”.²⁴

Nyolc évszázad után, a 3. évezred végére a király, a hatalmasra és hatalmassá nőtt elit és a köznép közötti egyensúly felborult, és az udvari és a vidéki kultúra között is súlyos diszharmónia keletkezett: az Óbirodalom központosított államát száz évre az Első Átmeneti Kor poliarchiája váltotta fel. A deintegráció százévnnyi krízise után a középbirodalmi állammitosz megalkotásában, a társadalmi konszenzus helyreállításában és fenntartásában az intellektuális meggyőzés addig nem látott szerepet kapott. A Merikare számára írt, imént intézett *Intelmek* így fogalmazzák meg az uralkodó új feladatát: „Légy a beszéd művésze, hogy győzhess, hiszen látod: nyelve a király kardja. A szó minden harcnál erősebb.”²⁵ Komplex szöveges és vizuális diskurzusok keletkeztek a király istenfűságaról és teljesítményéről, vagyis az istenekről és a társadalomról való sikeres gondoskodásáról, az emberek közötti egyenlőtlenség kiegyensúlyozásáról és a társadalomnak a király iránti lojalitásáról: vagyis a vertikális szolidaritás elvéről.²⁶ Az újraegyesült középbirodalmi Egyiptomba az isteneket, a királyt és a népet összekapcsoló vertikális szolidaritás elvét az Első Átmeneti Kor policentrikus világában kialakult regionális patronátus-vízszyonok vitték tovább. Ezt az elvet társadalmi szerződésként festi le a középbirodalmi kor sajátos irodalmi műfaja, a panasz-irodalom is, mely megszegésének eseteiről szól.²⁷

A középbirodalmi központosított államot a hükszosz hódító döntötte meg Kr. e. 1650 táján. Az ellene folytatott százéves háború után az újraegyesített újbirodalmi állam politikai teológiája a külső fenyegetettség, kiszolgáltatottság, vereség megváró élményeinek hatására a középpontba a külvilággal való kapcsolatot, az egyiptomi rend folyamatok kiterjesztésének uralkodói kötelességét állította.²⁸ A határok kiterjesztésének politikája nemcsak hódító háborúkat jelentett, hanem szövetségek, dinasztikus és diplomáciai kapcsolatok rendszerét is.²⁹ Szemben a korábbi felfogással,³⁰ a meghódított régiókat Egyiptom nem tette gazdaságilag kizsákmányolt gyarmatokká, társadalmukat nem fosztotta meg erőszakos módon identitásuktól, hanem bevonta őket újraelosztása kereteibe, és kor-

mányzásukhoz felhasználta és integrálta társadalmi/politikai struktúrájuk számos meghatározó elemét.³¹ Az integráció értékeléséhez hozzátartozik, hogy az újbirodalmi Egyiptom gazdag ország volt, melynek újraelosztási rendszerét némi terminológiai nagyvonalúsággal akár a 20. századi jóléti állam ókori típuselődjének is mondhatnánk.³²

Az újbirodalmi állammítosz szerint a hódítás az ország legfőbb, „állami” istenének, Amunnak akaratából és segítségével történik. Az állammítosz szöveges és képi diskurzusában folyamataiban megragadni akart és teologizált történelmet isteni terv és beavatkozás alakítja.³³ Amint a II. Ramszesz és a hettiták közötti qádesi csatáról szóló elbeszélés és költemény leírja,³⁴ a már-már elvesztett ütközet menetét csoda fordítja meg. A csapatai által magára hagyott fáraó különös imával³⁵ fordul Amunhoz, mely ezekkel a szavakkal kezdődik:

Mi van veled, atyám, Amun?

Hát elhagyta-e valaha is egy atya az ő fiát?

Cselekedtem-e én már tenélküled?

[...]

Mit jelentenek neked ezek az ázsiaiak, ó Amun,

ezek a nyomorultak, akik istent nem ismerik?

Hát nem emeltem-e én neked oly sok emléket,

nem töltöttem-e meg templomodat a szákmánnyal, amit én ejtettem[?]

[...]

Tégy jót azzal, ki reád hagyatkozik,

és akkor ő is szerető szívvel tesz majd érted.

Hozzad kiáltok, atyám, Amun,

miközben körülvesz a tömeg, melyet nem ismerek.

Minden idegen egyesült ellenem,

miközben én teljesen egyedül vagyok, senki sincs mellettem.

Válaszul az imára Amun csodálatos erőt küld Ramszesznek, aki egymaga megfutamítja a hettita csapatokat, majd szózatot intéz szétszaladt csapataihoz, melyben őket is emlékezteti arra, amit értük tett, és amivel tartoznak neki ezért. A csapatok azonban csak akkor gyűlnek köré ismét, amikor látják, hogy Amun vele van.³⁶

A qádesi jelentés és költemény több mint egy évtizeddel a csata után íródott, és elsősorban azt a célt szolgálta, hogy lezárja Ramszesz uralkodásának hódító szakaszát, s bevezesse a békepolitika korát. A szöveg merőben új vonása, hogy a szakralizált ciklikus történelemből kiemel egy konkrét eseményt, az Amun segítségével pozitívrá fordult epizódot, és azt politikai korszakhatárként mutatja fel. Az isteni beavatkozást sürgető ima, Amun cselekvő válasza és a csapatokhoz intézett királyi szózat ugyan értelmezhető az újbirodalmi személyes jámborság fogalmainak keretében is,³⁷ számomra mégis lényegesebbnek tűnik az, hogy itt az uralkodó mind Amunnak, mind alattvalóinak szenvedélyes szemrehányást tesz, amiért megszegték iránta való szolidaritásukat. Ám ez a király szemszögéből látott elv nem a Középbirodalom vertikális szolidaritása, ez az igazságosság nem a Középbirodalom állammítoszának kapcsol-

latteremtő igazságossága.³⁸ A különbség belátásához elég felidézni az „istennek tett szemrehányás” egy mintegy nyolcszáz évvel korábbi megfogalmazását, melyet az Óbirodalmat követő Első Átmeneti Kor politikai és kulturális krízise váltott ki. Ez *Ipuwer panasza*, mely a világteremtő napistennek azért tesz szemrehányást, mert a teljes emberi közösséggel, az élőkkel és a holtakkal szembeni valamennyi felelősségét elhanyagolta, s így a társadalom elveszítette a *maat*-ot, a kapcsolatteremtő igazságosságot és konszenzust.³⁹

És most előadásom rövid második fele. A Kr. e. 15. században Egyiptom elfoglalta Nubiát egészen a Negyedik Nílus-zuhatagig. Korábban jeleztem, hogy a meghódított núbiai Nílus-völgy integrációja nem jelentett totális egyiptizálást, és a hódítás előtti politikai egységek, elitjükkel együtt, fennmaradtak mint az egyiptomi adminisztráció egységei. Négy évszázaddal később, az Újbirodalom összeomlása küszöbén Egyiptom kivonult Nubiából. A következő évszázad folyamán újraszerveződtek az egyiptomi hódítás előtti regionális fejedelemségek, hogy aztán a Kr. e. 8. század elejére hatalmas, Egyiptom déli határától a hatodik Nílus-zuhatagig kiterjedő királyságban egyesüljenek.⁴⁰ Mint előadásom elején mondtam, 755 és 656 között a núbiai királyok mint 25. dinasztia Egyiptom fölött is uralkodtak, ahová őket a thébai Amun-papság azért hívta be, hogy katonai erejükkel újraegyesítsék az addigra apró darabokra hullott egyiptomi államot. Egyiptomi uralkodásuknak az asszír hódítás vetett véget. Egyiptomból való kiűzetésük után núbiai államuk még egy teljes évezredig fennállt.⁴¹ A núbiai állammítosz a királyság létrejöttét a dinasztia történeti alapítója, a 8. század elején élt Alara⁴² és Amun között kötött szerződésnek tulajdonította,⁴³ és fenntartotta az elvárását, hogy a nőtől, de Amun isten magvából született király a vertikális szolidaritás elvét követve⁴⁴ uralkodjék. A királyság történeti eredetét, vagyis az ősi regionális politikai egységek egyesülését az állammítosz⁴⁵ sajátos módon emelte a politikai teológia szintjére: a királyi investitúra nem egyszeri aktus volt, hanem rituális utazás az ország déli fővárosából, Meroé városból a Harmadik Nílus-zuhatagig, melynek folyamán a trónra lépő uralkodót az egyesülés előtti regionális központok nagy szentélyeiben sorra külön-külön beiktatták.⁴⁶

*Milyen szerencsés az istenek és az emberek számára,
hogy mióta csak megjelent trónján, Őfelsége csak azt
kereste, ami előnyös nekik [...]
lélegzetet adva minden orrnak, egységet élte a jól
születettet és a közrendűt*

– olvassuk egy korabeli feliratban a Kr. e. 600 körül élt Aspelta királyról.⁴⁷ Mondhatnánk, hogy hasonlóan az egyiptomi fáraókról szóló himnuszokhoz, ez az eulógia is a királyról, nem egy királyról szól, hiszen évezredekig élő frázisokat ismétel – de itt ismét fel kell tennünk a kérdést: valóban érdemtelenek-e arra az ókor nagy államai, mint Egyiptom, vagy akár egyes kisebbek, mint a núbiaiak afrikai királysága, hogy tükröt tartanak a maiak elé?

Jegyzetek

Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián a Filozófiai és Történettudományok és a Gazdaság és Jogtudományok Osztályának a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából rendezett *Harmónia és diszharmónia a társadalomban* című közös tudományos ülésén, 2011. november 10-én.

- 1 Kemp 1989, 183.
- 2 A vonatkozó irodalomra lásd T. Säve-Söderbergh, *Ägypten und Nubien. Ein Beitrag zur Geschichte altägyptischer Aussenpolitik*, Lund, 1941; K. Baer, *Rank and Title in the Old Kingdom: The Structure of the Egyptian Administration of the Fifth and Sixth Dynasties*, Chicago, 1960; K. A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt (1100-650 BC)*, Warminster, 1973 (2. kiadás: 1986, 3. kiadás: 1995); B. G. Trigger – B. J. Kemp – D. O’Connor – A. B. Lloyd, *Ancient Egypt. A Social History*, Cambridge, 1983; N. Strudwick, *The Administration of Egypt in the Old Kingdom: The Highest Titles and their Holders*, London, 1985; R. Müller-Wollermann, *Krisenfaktoren im ägyptischen Staat des ausgehenden Alten Reiches*, Tübingen, 1986; S. Quirke, *The Administration of Egypt in the Late Middle Kingdom*, New Malden, 1990; G. Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches. Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Grossen bis zur römischen Eroberung*, Darmstadt, 1994; O’Connor–Silverman (szerk.) 1995; E. D. Oren (szerk.), *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives*, Philadelphia, 1997; Gundlach 1998; Shaw (szerk.) 2000; W. Huss, *Ägypten in hellenistischer Zeit 332-30 v. Chr.*, München, 2001; Wengrow 2006.
- 3 Mi másra támaszkodhatnék a következőkben, mint Jan Assmannnak a jegyzetekben hivatkozott műveire, s különösen következő könyvére: *Ägypten. Eine Sinngeschichte*, München–Wien, 1996. – A forrásanyagra vö. még H. Goedicke, *Die Stellung des Königs im Alten Reich*, Wiesbaden, 1960; E. Blumenthal, *Untersuchungen zum ägyptischen Königtum des Mittleren Reiches I.*, Berlin, 1970; N.-C. Grimal, *Les termes de la propagande royale égyptienne de la XIXe dynastie à la conquête d’Alexandre*, Paris, 1986.
- 4 Török 1997, 131–188; J. Taylor: „The Third Intermediate Period (106-664 BC)”: Shaw (szerk.) 2000, 330–368; Török 2009, 311–359 (valamennyi további irodalommal).
- 5 Wittfogel 1957.
- 6 Lásd még pl. E. Brunner-Traut, *Frühformen des Erkennens: am Beispiel Altägyptens*, Darmstadt, 1990, 82 skk.
- 7 Vagy amint Carl Schmitt írta: „Kein politisches System kann mit blosser Technik oder Machtbehauptung auch nur eine Generation überdauern. Zum Politischen gehört die Idee, weil es keine Politik gibt ohne Autorität und keine Autorität ohne ein Ethos der Überzeugung.” *Römischer Katholizismus und politische Form*, München, 1925, 23.
- 8 A fáraó istenségére vonatkozó nézetek radikális változására lásd G. Posener, *De la divinité du pharaon*, Paris, 1960.
- 9 Assmann 1990; 1992; 2000; lásd legutóbb ugyancsak Assmann 2011.
- 10 C. Schmitt, *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, München–Leipzig, 1934.
- 11 K. A. Wittfogel, „Die Theorie der orientalischen Gesellschaft”: *Zeitschrift für Sozialforschung* 7 (1938) 90–122; Wittfogel 1957.
- 12 A „hidraulikus társadalom” modelljének revíziójára lásd K. W. Butzer, *Early Hydraulic Civilization in Egypt. A Study in Cultural Ecology*, Chicago, 1976.
- 13 E. Feucht, „Vereinigung beider Länder”: *Lexikon der Ägyptologie* VI (1986) 974–976; Assmann 2000, 100 sk.
- 14 Vö. Assmann 1992, 167 skk.
- 15 Vö. J. Baines, „Origins of Egyptian Kingship”: O’Connor–Silverman (szerk.) 1995, 95–156; Wengrow 2006, 133 sk.
- 16 A Palermói kő királylistájára lásd I. Shaw, „Introduction. Chronologies and Cultural Change in Egypt”: Shaw (szerk.) 2000, 3 skk.
- 17 Szemben más korai államokkal, az isteni származás a királyon túl nem terjedt ki a királyi család más tagjaira. Vö. Trigger 1993, 98 skk.
- 18 M.-A. Bonhême, *Pharaon – les secrets du pouvoir*, Paris, 1988; D. P. Silverman, „The Nature of Egyptian Kingship”: O’Connor–Silverman (szerk.) 1995, 49–92; Gundlach 1998.
- 19 Vö. *Koporsószövegek*, A. de Buck, *The Egyptian Coffin Texts VII.*, Chicago, 1961, 463f–464c; Lichtheim 1973, 132; lásd továbbá Schenkel 1983.
- 20 Assmann 1990, 15 skk. és *passim*.
- 21 Vö. Assmann 1990, 92 skk.; Assmann 2001, 501 skk.
- 22 Assmann 1996, 91 skk.; 2000, 199 skk.
- 23 Pl. Gizeh, Khentkausz királynő sírgondozóinak telepe; Kahun, középbirodalmi város: Kemp 1989, 137, 50., 53. kép.
- 24 *Intelmek Merikare számára* P 63, ill. 123; Lichtheim 1973, 101, ill. 105. Az *Intelmekre* lásd G. Posener, „Lehre für Merikare”: *Lexikon der Ägyptologie* III (1979) 986–989; M. Lichtheim, „Didactic Literature”: Loprieno (szerk.) 1996, 247 sk. A társadalmi mobilitásra vö. Trigger 1993, 61 skk.
- 25 *Intelmek Merikare számára* E 32, Lichtheim 1973, 99.
- 26 Vö. G. Posener, *L’enseignement loyaliste. Sagesse égyptienne du Moyen Empire*, Genève, 1976; M. Lichtheim, „Didactic Literature”: Loprieno (szerk.) 1996, 251 skk.; A. Loprieno, „Loyalistic Instructions”: Loprieno (szerk.) 1996, 403–414; R. B. Parkinson, „Individual and Society in Middle Kingdom Literature”: Loprieno (szerk.) 1996, 137–155; E. Blumenthal, „Die literarische Verarbeitung der Übergangszeit zwischen Altem und Mittlerem Reich”: Loprieno (szerk.) 1996, 105–135.
- 27 W. K. Simpson, „*Belles lettres* and Propaganda”: Loprieno (szerk.) 1996, 435–443; E. Blumenthal, „Die literarische Verarbeitung der Übergangszeit zwischen Altem und Mittlerem Reich”: Loprieno (szerk.) 1996, 114 skk. – Az elit által gyakorolt rendszer- és uralkodókritika későkori (21. dinasztia) a Kr. u. 2. századig emlékeire lásd U. Rössler-Köhler, *Individuelle Haltungen zum ägyptischen Königtum der Spätzeit. Private Quellen und ihre Königswertung im Spannungsfeld zwischen Erwartung und Erfahrung*, Wiesbaden, 1991.
- 28 Vö. K. Zibelius-Chen, *Die ägyptische Expansion nach Nubien. Eine Darlegung der Grundfaktoren*, Wiesbaden, 1988, 29 skk.; D. B. Redford, *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton, 1992, 125 skk.; Assmann 1996, 225 skk.
- 29 M. Liverani, *Prestige and Interest. International Relations in the Near East ca. 1600-1100 B.C.*, Padova, 1990.
- 30 Vö. W. Y. Adams, „The First Colonial Empire. Egypt in Nubia 3200-1200 BC”: *Comparative Studies in Society and History* 26 (1984) 36–71.
- 31 Núbiára lásd Török 2009, 157–262.
- 32 Kemp 1989, 319.
- 33 Assmann 1991, 238 skk.; 1992, 229 skk.; 1996, 225 skk.
- 34 A qádesi csatáról szóló monumentális feliratokra (*Qadesh Bulletin* és *Qadesh Poem*) lásd K. A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical* II. Oxford, 1979, 2 skk.; M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature* II. *The New Kingdom*, Berkeley – Los Angeles – London, 1976, 60–71.
- 35 *Qades Költemény* 90 skk.
- 36 *Qades Költemény* 229.
- 37 Lásd Jan Assmann elemzését: Assmann 1996, 278–301.

- 38 Mintegy hat évszázaddal később Taharko, a 25. dinasztia uralkodója a Kr. e. 674-es asszír támadás idején emlékezteti a thébai Amunt, hogy az istenség volt az, aki kiválasztotta őt a királyságra és Egyiptom trónjára helyezte, most tehát az ő kötelessége az, hogy megvédje ellenségétől. Taharko karnaki feliratára lásd P. Vernus, „Inscriptions de la Troisième Période Intermédiaire (I)”: *BIFAO* 75 (1975) 1–66, 29 sk.; Eide–Hägg–Pierce–Török 1994, 181–190, No. 26.
- 39 *Ipuwer panasza* 11.12–12.6, Lichtheim 1973, 159 sk.; vö. G. Fecht, *Der Vorwurf an Gott in den "Mahnworten des Ipuwer"* (*Pap. Leiden I 344 recto, 11,11-13,8; 15,13-17,3*), Berlin, 1972; M. Gilula, „Does God Exist?": D. W. Young (szerk.), *Studies Presented to Hans Jakob Polotsky*, Beacon Hill, 1981, 390–400; Schenkel 1983; D. Sitzler: „*Vorwurf gegen Gott*”. *Ein religiöses Motiv im Alten Orient*, Wiesbaden, 1995; E. Blumenthal, „Die literarische Verarbeitung der Übergangszeit zwischen Altem und Mittlerem Reich”: Loprieno (szerk.) 1996, 114 skk.; M. Lichtheim: „Didactic Literature”: Loprieno (szerk.) 1996, 248 skk.
- 40 A történeti és régészeti forrásanyagra lásd Török 1997, 109–130; T. Kendall, „The Origin of the Napatán State: El Kurru and the Evidence for the Royal Ancestors”: S. Wenig (szerk.), *Studien zum antiken Sudan* (Meroitica 15), Berlin, 1999, 3–117; uő, „A Response to László Török's 'Long Chronology of El Kurru'”: uo. 164–176; D. Kahn, „The Royal Succession in the 25th Dynasty”: *Mitteilungen der Sudanarchäologischen Gesellschaft zu Berlin e. V.* 16 (2005) 143–163; Török 2009, 311–359.
- 41 Török 1997, 342–531.
- 42 Az Alara személyére vonatkozó adatokról szóló vitára lásd Eide–Hägg–Pierce–Török 1994, 41 sk. No. (2); Török 1997, 83 skk., 234 skk.; A. K. Vinogradov, „[...] Their Brother, the Chieftain, the Son of Re, Alara [...]?”: *CRIPEL* 20 (1999) 81–94; K. Jansen-Winkel, „Alara und Taharka: zur Geschichte des nubischen Königshauses”: *Orientalia* 72 (2003) 141–158; Török 2009, 314 skk.
- 43 Eide–Hägg–Pierce–Török 1994, 135 skk., No. 21, 164 skk., No. 24.
- 44 Török 1997, 279 skk.
- 45 A núbiai állammitoszra lásd Török 1995; Török 1997, 189–326; Török 2002.
- 46 Török 1997, 215–234.
- 47 *Khaliut sztlélé* 15. és 18–19. sorok, Eide–Hägg–Pierce–Török 1994, 268 skk., No. 40.

Bibliográfia

- Assmann 1990: Assmann, J., *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*, München, 1990.
- Assmann 1991: Assmann, J., *Stein und Zeit. Mensch und Gesellschaft im alten Ägypten*, München, 1991.
- Assmann 1992a: Assmann, J., *Politische Theologie zwischen Ägypten und Israel*, München, 1992.
- Assmann 1992b: Assmann, J., *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 1992 (magyarul: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékező és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz, Budapest, 2004).
- Assmann 1996: Assmann, J., *Ägypten. Eine Sinngeschichte*, München–Wien, 1996.
- Assmann 2000: Assmann, J., *Herrschaft und Heil. Politische Theologie in Altägypten, Israel und Europa*, München–Wien, 2000.
- Assmann 2001: Assmann, J., *Tod und Jenseits im Alten Ägypten*, München, 2001.
- Assmann 2011: Assmann, J., *Steinzeit und Sternzeit. Altägyptische Zeitkonzepte*, München, 2011.
- Eide–Hägg–Pierce–Török 1994: Eide, T. – Hägg, T. – Pierce, R. H. – Török, L., *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region Between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD I. From the Eighth to the Mid-Fifth Century BC*, Bergen, 1994.
- Gundlach 1998: Gundlach, R., *Der Pharao und sein Staat. Die Grundlegung der ägyptischen Königsideologie im 4. und 3. Jahrtausend*, Darmstadt, 1998.
- Kemp 1989: Kemp, B. J., *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*, London – New York, 1989.
- Lichtheim 1973: Lichtheim, M., *Ancient Egyptian Literature I. The Old and Middle Kingdoms*, Berkeley – Los Angeles – London, 1973.
- Loprieno (szerk.) 1996: Loprieno, A. (szerk.), *Ancient Egyptian Literature. History and Forms* (Probleme der Ägyptologie 10), Leiden – New York – Köln, 1996.
- O'Connor–Silverman (szerk.) 1995: O'Connor, D. – Silverman, D. P. (szerk.), *Ancient Egyptian Kingship* (Probleme der Ägyptologie 9), Leiden – New York – Köln, 1995.
- Schenkel 1983: Schenkel, W., „Soziale Gleichheit und soziale Ungleichheit und die ägyptische Religion”: G. Kehrler (szerk.), *Vor Gott sind alle gleich. Soziale Gleichheit, soziale Ungleichheit und die Religionen*, Düsseldorf, 1983, 26–41.
- Shaw (szerk.) 2000: Shaw, I. (szerk.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford, 2000.
- Török 1995: Török L., *The Birth of An Ancient African Kingdom. Kush and Her Myth of the State in the First Millennium BC* (CRIPEL Suppl. 4), Lille, 1995.
- Török 1997: Török L., *The Kingdom of Kush. Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization* (Handbuch der Orientalistik 31), Leiden – New York – Köln, 1997.
- Török 2002: Török L., *The Image of the Ordered World in Ancient Nubian Art. The Construction of the Kushite Mind (800 BC - 300 AD)* (Probleme der Ägyptologie 18), Leiden–Boston–Köln, 2002.
- Török 2009: Török, L., *Between two Worlds. The Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – 500 AD* (Probleme der Ägyptologie 29), Leiden–Boston, 2009.
- Trigger 1993: Trigger, B. G., *Early Civilizations. Ancient Egypt in Context*, Cairo, 1993.
- Wengrow 2006: Wengrow, D., *The Archaeology of Early Egypt. Social Transformations in North-East Africa, 10 000 to 2650 BC*, Cambridge, 2006.
- Wittfogel 1957: Wittfogel, K. A., *Die orientalische Despotie. Eine vergleichende Untersuchung totaler Macht*, Frankfurt–Berlin–Wien, 1957 (angol nyelven: *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*; New Haven, 1976).